

Motives for reflexing love in Aref Qazvini Divan

DOI: ۱۰,۲۲۱۱۱/JLLR.۲۰۲۱,۳۴۲۱۰,۲۷۲۴

Seyed Mehdi Rahimi | Abdol hakim hamechizfahm roodi

۱. Associate professor of Educational Department, University of Birjand, Birjand, Iran.

Email: smrahimi@birjand.ac.ir

۲. Corresponding Author, PhD. Student of Persian Language and Literature Department, University of Birjand, Birjand, Iran.

Email: hamechizfahm@birjand.ac.ir

Article history: Received date: ۲۰۲۰-۰۵-۷; revised date: ۲۰۲۱-۱۱-۲۷; Accepted date: ۲۱۲۱-۱۱-۴۰.

Abstract

Undoubtedly, the lyrical genre is the most widespread among literary genres. Some contemporary scholars have considered it to be the oldest literary genre and have divided it into several branches. One of the most important topics in the field of literary genres and perhaps the most important topic in the field of this type of genre is love. The purpose of this research is to study in a descriptive-analytical way, the motives of the love component in the Divan of Aref Qazvini and its various manifestations from the perspective of Aref. Out of a total of ۲۲۹ poems that have been mentioned in the Divan of Aref Qazvini in various forms of ode, lyric, Masnavi, couplet, single verse and ballad, almost ۱۰۶ are directly or indirectly dedicated to the component of love; That is about ۴۶,۲۸ percent of the total volume of the mystic court. Certainly, several motives have been effective in the application of this component in the mystic court. According to studies, the most important motivations of Aref Qazvini from the use of this component were patriotism, composition and love experiences, affection for friends and people, welcoming the love poems of other poets, lively life and political pressures.

Keywords: Contemporary Literature, Lyrical Literature, Aref Qazvini, Love, Motivation and Cause.

۱. Introduction

So far, many contradictory judgments have been made about the poetry of the poets of the constitutional era. In most of these judgments, the poets of this era have been introduced as thematic and content-oriented poets; Poets who, rather than being bound by verbal and formal issues, have tried to be the children of the time and events of their time, and their use of images is the only tool to reflect the political issues in society.

Abolghasem Aref Qazvini is a poet who, while being influenced by the internal situation and the events around her, has depicted the situation of her life in the place of her divan. Undoubtedly, when the poet depicts the events of her personal life in her poems, her poetry becomes more emotional and has a greater impact on her audience.

One of the common themes in Persian poetry is one of the oldest days of love and romance. In the constitutional period, this component is one of the common concepts of poetry of many poets. However, many analysts consider the poetry of the constitutional period to lack this theme. "The era of the constitutional revolution with love and the beloved is not very good; In other words, he does not have time for such thoughts and fantasies." (Mokhtari, ۱۹۹۹: ۸۸) However, this theme is one of the most common poetic themes of Aref Qazvini. Now we have to see what are the most important motives for the existence of this component in the court of the mystic. The purpose of this study is to identify the most important reasons for the motivation of the love component in the Divan of Aref Qazvini.

۲. Research Method

In this research, the descriptive-analytical method of Aref Qazvini's Divan has been studied from the perspective of the love component And the most important motives of Aref Qazvini from the application of this component have been studied and the frequency of each of these motives has been drawn in the form of a circular diagram.

۳. Discussion

Political and social issues are the focus of many poets of the constitutional era, including Aref Qazvini. However, the composition of political and patriotic compositions by Aref was in the direction of modern poetry; But "Aref should be considered as a traditional poet with political and social interests." (Zarghani, ۲۰۰۵: ۱۳۴)

This mystical view of the mystic evokes many of the components of his predecessors in his poems; But in addition to paying attention to Qadma's works, the events of his personal life are well reflected in his poems. Of course, many contemporary analysts have criticized Aref's poems for having some aberrations.

These extremist judgments have slightly reduced the status of the mystic poet compared to her contemporaries. Because the mystic is strongly influenced by inner feelings and emotions, This inevitably affects the structure and form of her poems and creates unwanted aberrations in the form and content of her verses And in the words of Shafi'i Kadkani, "it is the mystic's emotions and feelings that create the structure and form of his work, and he is by no means bound by the issues of the face." (Aref Qazvini, ۲۰۱۱: ۳۹۶)

Aref Diwan can be considered the peak of the evolution of the lyrical genre in the constitutional period. In defining this type of genre, "poems that express personal feelings and emotions." (Shamisa, ۲۰۰۴: ۱۳۳) In the lyrical genre, because the poet inadvertently expresses me as a person, the element of emotion is stronger and the poet's personality is best portrayed. That is why lyrical poetry has been considered "the most sincere type of poetry and a mirror of the real personality of the poet" (Pournamdarian, ۲۰۰۵: ۵۵۴).

Undoubtedly, the most important component in the field of lyrical literature is the component of love. This component has always been a constant in the poetry of most poets and has undergone less change and transformation. "Romantic feelings and sexual emotions are almost the same in the main fields all over the world and in all periods, and they change and change later" (Mo'tman, ۱۹۹۲: ۳۹۹) But love and affection in the poetry of every poet in addition to the poetic tradition has been for special reasons and in the poetry of Aref Qazvini is also subject to the same rule And there are several motives for the existence of this component in her divan, which we will talk about in the following article.

۴. Conclusion

The tumultuous period of the constitutional era affected all aspects of people's lives. The poets of this era, who arose from the same people, reflected many of these political currents in their poems. In the meantime, Aref Qazvini became famous as a national poet due to the spread of patriotic ideas and love for the homeland; But this feature in her poems has not caused her love to be limited to the homeland and the land. The study shows that more than a third of the titles of her poems are directly dedicated to the component of love, and in her other titles and poems, this feature is indirectly present So that out of ۲۲۹ titles of poems that have been composed in the Divan of Aref Qazvini in various formats of lyric, ode, Masnavi, ballad, two-bit and quatrain, Approximately ۱۰۶ cases (۴۶٪) directly or indirectly contain the component of love. Undoubtedly, the existence of this component in the court of the mystic has been with special motives; Studies show that a total of about ۳۰٪ (۲۲ out of ۰۰۶) of Aref's love poems have been written with the motive of love for the homeland; The desire to compose and sing, which from the time of adolescence, opens the mystic's foot to the realm of love and causes her to compose many lyric poems and ballads addressed to her mistresses About ۲۷٪ (۲۸ out of ۰۰۶) of her romances; Aref's popularity among the people causes her to recite poems addressed to them in such a way that about ۱۷٪ (۱۸ out of ۰۰۶ cases) of the love component in Aref's Divan are motivated by Aref's love and affection for friends and people. Wherever Aref found love poetry wherever she found it, ۰۰٪ (۱۱ out of ۰۰۶) of the love component in Aref's Divan was due to the influence of other poets' love poems. Aref's hectic life causes that in many cases the theme of love is her only means of getting rid of problems, about ۹٪ (۰۰ out of ۰۰۶ cases) of the love component in Aref's Divan is due to her turbulent life. Rezakhani's tyranny was followed by numerous political pressures, and Aref Qazvini, who was unable to resist it, turned to the sidelines; The theme of love was one of the pillars that could relieve him; ۷٪ (۷ out of ۰۰۶ cases) of the love component in Aref's court were due to political pressures. Therefore, only about ۳۰٪ of the mystical love poems are written with the motive of love for the homeland and the rest have other reasons and motives; Accordingly, considering Aref Qazvini a "national poet" is not without negligence and may cause her to neglect other aspects of her thought and art. The following is a frequency chart of love reflection motives in Aref Qazvini's Divan:

•. References

- ۱- Aminpour, Qaisar, ۲۰۰۵, **Tradition and Innovation in Contemporary Poetry**, Second Edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- ۲- Aref Qazvini, Abolghasem, ۲۰۱۱, **Divan**, edited by Mohammad Ali Spanloo, Mehdi Akhvat, third edition, Tehran: Negah Publications.

- ۳- Bahar, Mohammad Taghi, ۲۰۰۸, **Poetry Divan**, first edition, Tehran: Negah Publications.
- ۴- Hafez Shirazi, Khajeh Shamsuddin Mohammad, ۱۶۶۶, **Divan**, edited by Bahauddin Khorramshahi, second edition, Tehran: Niloufar Publications.
- ۵- Islami Nodoooshan, Mohammad Ali, ۱۹۸۴, **Days**, first edition, Tehran: Amir Kabir Publications.
- ۶- Moatman, Zain Al-Abedin, ۱۹۹۲, **The Evolution of Persian Poetry**, Fourth Edition, Tehran: Tahoori Library.
- ۷- Mokhtari, Mohammad, ۱۹۹۹, **Seventy Years of Love**, First Edition, Tehran: Tirajeh Publications.
- ۸- Mushtaq Mehr, Rahman and Bafker Sardar, **Content and Formal Characteristics of Lyrical Literature**, ۲۰۱۶, Journal of Lyrical Literature, Sistan and Baluchestan University, pp. ۲۰۲-۱۸۳.
- ۹- Namvar Motlagh, Bahman, ۲۰۱۹, **The Myth of Mining Love in Iranian Culture**, First Edition, Tehran: Sokhan Publications.
- ۱۰- Nezami, Elias Ibn Yousef, ۲۰۱۰, **Military Generalities**, correction and explanation by Vahid Dastgerdi, second edition, Tehran: Talaieh Publications.
- ۱۱- Pournamdarian, Taghi, ۲۰۰۵, **In the Shadow of the Sun (Persian poetry and deconstruction in Rumi's poetry)**, second edition, Tehran: Sokhan Publications.
- ۱۲- Shafiee Kadkani, Mohammad Reza, ۱۹۷۵, **Types of Persian Literature and Poetry**, Journal of Wisdom and Effort, Nos. ۱۱ and ۱۲, pp. ۱۱۹-۶۶.
- ۱۳- Shafiee Kadkani, ۱۹۹۹, **Persian literature from the Jami era to our time**, translated by Hojjatullah Asil, first edition, Tehran: Nashr-e Ney.
- ۱۴- Shafiee Kadkani, ۲۱۱۱, **Images of Imagination in Persian Poetry**, Eighth Edition, Tehran: Ad Publishing.
- ۱۵- Shafiee Kadkani, ۲۱۱۱, **with lights and mirrors**, second edition, Tehran: Sokhan Publications.
- ۱۶- Shafiee Kadkani, ۲۰۱۴, **Persian Poetry Periods from Constitutionalism to the Fall of the Monarchy**, Eighth Edition, Tehran: Sokhan Publications.
- ۱۷- Shahriar, Seyed Mohammad Hossein, ۱۹۶۵, **Divan Ghazaliat, Pieces, Quartets**, Tehran: Khayyam Bookstore.
- ۱۸- Shamim, Ali Asghar, ۱۹۹۹, **Iran during the Qajar Dynasty**, ۸th edition, Tehran: Mudabar Publications.
- ۱۹- Shamisa, Sirus, ۲۰۰۴, **Literary Types**, Tenth Edition, Tehran: Ferdows Publications.
- ۲۰- Spanloo, Mohammad Ali, ۱۹۹۶, **Aref Poetry City**, First Edition, Tehran: Alam Publishing.
- ۲۱- Vosough, Hassan, Bitā, (Mirza Hassan Vosough Al-Dawlah), **the works of Vosough** (examples of the poetry and prose of Vosough Al-Dawlah).
- ۲۲- Yahaghi, Mohammad Jafar, ۱۹۹۸, **Chun Sabavi Tashneh, Fifth Edition**, Tehran: Jami Publications.
- ۲۳- Yousefi, Gholam Hossein, ۱۹۹۰, **Cheshmeh Roshan**, Second Edition, Tehran: Scientific Publications.
- ۲۴- Zarghani, Seyed Mehdi, ۲۰۰۵, **Perspectives on Contemporary Iranian Poetry**, Second Edition, Tehran: Third Edition.

Cite this article: Journal of Lyrical Literature Researches, Vol. ۱۱, No. ۴۰, ۲۰۲۳, pp. ۷۷-۹۶. Publisher: University of Sistan and

Baluchestan. Title of paper: " Motives for reflexing love in Aref Qazvini Divan"

The Authors: Rahimi.S.M.& Hamechizfahm roodi.A. H DOI: ۱۰.۲۲۱۱۱/JLLR.۲۰۲۱.۳۴۲۱۰.۲۷۲۴

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

انگیزه‌های بازتاب عشق در دیوان عارف قزوینی

سید مهدی رحیمی^۱ | عبدالحکیم همه چیزفهم رودی^۲

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بیرجند. بیرجند. ایران. رایانامه: smrahimi@birjand.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بیرجند. بیرجند. ایران. رایانامه: hamechizfahm@birjand.ac.ir

چکیده

از میان انواع ادبی بی‌تردید ژانر غنایی گسترده‌ترین ژانر است. عده‌ای از پژوهشگران معاصر آن را قدیمی‌ترین ژانر ادبی دانسته‌اند و به شاخه‌های متعددی تقسیم کرده‌اند. یکی از مهم‌ترین مباحث در حوزه انواع ادبی و چه بسا مهم‌ترین مبحث در حوزه این نوع ژانر، عشق است. هدف از پژوهش پیش‌رو آن است تا به شیوه توصیفی - تحلیلی، انگیزه‌های مؤلفه عشق در دیوان عارف قزوینی، بررسی و جلوه‌های گوناگون آن از منظر عارف بیان شود. از مجموع ۲۲۹ عنوان شعری که در دیوان عارف قزوینی در قالب‌های گوناگون قصیده، غزل، مثنوی، دوبیتی، تک بیت و تصنیف ذکر شده است، قریب به ۱۰۶ مورد به شکل مستقیم یا غیرمستقیم به مؤلفه عشق اختصاص دارد؛ یعنی حدود ۴۶ درصد از حجم کل دیوان عارف. قطعاً انگیزه‌های متعددی بر کاربرد این مؤلفه در دیوان عارف مؤثر بوده است. بر اساس بررسی‌های صورت گرفته مهم‌ترین انگیزه‌های عارف قزوینی از کاربرد این مؤلفه، وطن‌خواهی و عشق به وطن و سرزمین، تصنیف‌سازی و تجارب عشقی، عشق و محبت به دوستان و مردم، استقبال از اشعار عاشقانه دیگر شعرا، زندگی پرتب و تاب و فشارهای سیاسی بوده است.

کلیدواژه‌ها: ادبیات معاصر، ادب غنایی، عارف قزوینی، عشق، انگیزه و علت.

۱. مقدمه

تاکنون درباره شعر شاعران عصر مشروطه، داوری‌های ضد و نقیض فراوانی صورت گرفته است. در اکثر این قضاوت‌ها، شاعران این عصر، شاعرانی مضمونگرا و محتوا اندیش معرفی شده‌اند؛ شاعرانی که بیش از آنکه در بند مسائل لفظی و صوری

نام نشریه: پژوهشنامه ادب غنایی، دوره ۲۱، شماره ۴۰، ۱۴۰۲، صص ۹۶-۷۷. ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان. تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۱۱ تاریخ ویرایش ۱۴۰۰/۰۹/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۲۷ انتشار: نویسندگان: دریانورد، سمیه؛ محمودی، محمدعلی و عباسی، محمود. عنوان مقاله: "بحران هویت زنان در دو رمان جزیره سرگردانی و ساریان سرگردان سیمین دانشور"

DOI: ۱۰,۲۲۱۱۱/jllr.۲۰۲۲,۳۵۵۸۹,۲۷۹۷"

باشند، کوشیده‌اند فرزند زمان و حوادث روزگار خود باشند و استفاده آنها از صورخیال، تنها ابزاری جهت انعکاس مسائل سیاسی موجود در جامعه است.

ابوالقاسم عارف قزوینی شاعری است که ضمن تأثیر از اوضاع داخلی و حوادث پیرامون خویش، اوضاع و احوال زندگی خویش را در جای‌جای دیوانش به تصویر کشیده است. بی‌گمان آن زمان که شاعر حوادث زندگی شخصی خویش را در اشعارش نمودار می‌سازد، شعرش عاطفی‌تر می‌شود و بر مخاطبش تأثیر بیشتری می‌گذارد.

یکی از مضامین رایج در شعر فارسی از کهن‌ترین ایام عشق و عاشقی است. در دوره مشروطه نیز این مؤلفه از مفاهیم رایج شعر بسیاری از شاعران است. هر چند بسیاری از تحلیلگران، شعر دوره مشروطه را فاقد این مضمون می‌دانند. «دوران انقلاب مشروطیت با عشق و معشوق، میانه‌اش چندان خوب نیست؛ به بیان دیگر وقت اینگونه فکرها و خیالها را ندارد.» (مختاری، ۱۳۷۸: ۵۸) با این وجود این مضمون یکی از رایج‌ترین مضامین شعری عارف قزوینی است. حال باید دید مهم‌ترین انگیزه‌های وجود این مؤلفه در دیوان عارف چیست. هدف از پژوهش پیش رو شناخت مهم‌ترین دلایل انگیزش مؤلفه عشق در دیوان عارف است.

۱-۱- بیان مسأله و سؤالات تحقیق

سؤال محوری مقاله پیش رو آن است که مهم‌ترین انگیزه‌های بازتاب عشق در دیوان عارف قزوینی چیست؟ در کنار این پرسش بنیادین به پرسش‌هایی از این دست پاسخ می‌دهیم که:

- جریانات سیاسی و حوادثی که در زندگی شخصی عارف قزوینی پدید آمده است به چه میزان در پیدایش مؤلفه عشق در اشعار او تأثیرگذار بوده‌اند؟

- بسامد و درصد هر یک از انگیزه‌های عشق در دیوان عارف چگونه است؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف از پژوهش پیش رو آن است تا انگیزه‌های بازتاب مؤلفه عشق در دیوان عارف قزوینی، بررسی و جلوه‌های گوناگون آن از منظر عارف بیان شود. از آن جایکه اکثر قریب به اتفاق پژوهشگران معاصر عارف قزوینی را صرفاً شاعری وطن‌خواه و وطن‌دوست معرفی کرده‌اند، ضروری به نظر می‌رسد تا علاوه بر عشق به وطن و سرزمین به دیگر انگیزه‌های عارف از کاربرد مؤلفه عشق و دلایل شکل‌گیری و پیدایش این مؤلفه توجه شود.

۱-۳- روش تحقیق

در پژوهش پیش رو سعی ما بر آن است تا به شیوه توصیفی - تحلیلی، مهم‌ترین انگیزه‌های بازتاب عشق در دیوان عارف قزوینی بررسی شود و درصد هر یک از این انگیزه‌ها در قالب نمودار بسامدی ارائه گردد.

۱-۴- پیشینه پژوهش

مهم‌ترین پژوهش‌های مرتبط با مقاله پیش رو به شرح زیر است:

روح‌الله مهدی پور (۱۳۸۱) شعر و شعور اجتماعی در آثار عارف قزوینی را بررسی و به تصنیف‌های عارف و نقشی که در روشنگری مردم داشته است، اشاره کرده است. صدری‌نیا (۱۳۸۱) درباره اندیشه‌های ناسیونالیستی در شعر عارف قزوینی پژوهش کرده است. نقی‌پور (۱۳۸۹) به بررسی اوضاع وطن و عوامل ویرانی و آبادی وطن از منظر عارف قزوینی پرداخته است. بهمنی مطلق (۱۳۹۱) به تحلیل و مقایسه مضامین برجسته شعری فرخی یزدی و عارف قزوینی پرداخته است. یوسفیان دارانی و دیگران (۱۳۹۴) به بررسی سبکی غزلیات اجتماعی عارف قزوینی و مقایسه با شاعران هم‌عصر او پرداخته‌اند.

همانگونه که از پژوهش‌های فوق برمی‌آید بیشتر این پژوهش‌ها، به انعکاس مفاهیم وطنی و ملی‌گرایانه در شعر عارف قزوینی اختصاص دارد و کمتر به انگیزه‌های عارف در بازتاب مؤلفه عشق در دیوان او اشاره شده است.

۲- بحث

مسائل سیاسی و اجتماعی، کانون توجه بسیاری از شاعران عصر مشروطه و از جمله عارف قزوینی است. هرچند سرودن تصنیف‌های سیاسی و وطنی توسط عارف در مسیر نوجویی شعر معاصر بود؛ اما «عارف را باید به عنوان شاعری سنتی پرداز با علایق سیاسی و اجتماعی دانست». (زرقانی، ۱۳۸۴: ۱۳۴)

این نگاه قدمایی عارف، بسیاری از مؤلفه‌های پیشینیان را در اشعار او فرایاد می‌آورد؛ اما در کنار توجه به آثار قدما، در اشعار او حوادث زندگی شخصی، به خوبی جلوه‌گر است. عارف به شدت تحت تأثیر احساسات و عواطف درونی است، این امر خواه‌ناخواه بر روی ساخت و صورت اشعار او تأثیرگذار است و هنجارگریزی‌هایی ناخواسته در صورت و مضمون ابیات او پدید می‌آورد و به قول شفیعی کدکنی «عواطف و احساسات عارف است که ساخت و صورت کار او را به وجود می‌آورد و او به هیچ روی در بند مسائل صورت نیست». (عارف قزوینی، ۱۳۹۰: ۳۹۶)

دیوان عارف را می‌توان اوج تکامل ژانر غنایی در دوره مشروطه دانست. در تعریف این نوع ژانر آورده‌اند «اشعاری است که احساسات و عواطف شخصی را مطرح می‌کند.» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۱۳۳) در ژانر غنایی چون شاعر ناخواسته به بیان من فردی می‌پردازد، عنصر عاطفه قوی‌تر است و شخصیت شاعر به بهترین شکل نمودار می‌شود. از همین روست که شعر غنایی را «صمیمانه‌ترین نوع شعر و آینه شخصیت حقیقی شاعر» (پورنامداریان، ۱۳۸۴: ۵۳)، دانسته‌اند.

ژانر غنایی درون‌مایه‌های متنوع و گوناگونی دارد. شفیعی کدکنی در یک نگاه اجمالی، شعرهای عاشقانه، فلسفی، عرفانی، مذهبی، هجو، مدح و وصف طبیعت را از مصادیق شعر غنایی برمی‌شمرد. (۱۳۵۲: ۱۱۳) موضوعاتی که در ادب فارسی حوزه شعر غنایی را تشکیل می‌دهد، تقریباً تمامی موضوعات رایج است به جز حماسه و شعر تعلیمی (مشتاق مهر و بافکر، ۱۳۹۵: ۱۸۶) مهم‌ترین این درون‌مایه‌ها، در دیوان عارف قزوینی نیز مؤلفه‌هایی همچون: شکوه و شکایت، انتقاد، آزادی و آزادی خواهی، مفاخره، دفاع از حقوق محرومان، مدح و ستایش و عشق هستند. این شاخصه‌ها، مؤلفه‌های رایج در شعر و ادب عصر مشروطه نیز می‌باشند. در میان این مؤلفه‌ها، مؤلفه عشق در دیوان عارف، پررنگ‌تر است و بسامد بالایی دارد.

مؤلفه عشق همواره از امور ثابت در شعر اکثر شاعران بوده است و کمتر دچار تغییر و دگرگونی شده است. «احساسات عاشقانه و عواطف جنسی در زمینه‌های اصلی در سراسر جهان و در همه ادوار تقریباً یکسان و مشابه است و دیرتر دچار تغییر و تحول می‌شود.» (مؤتمن، ۱۳۷۱: ۳۹۹) اما عشق و عاشقی در شعر هر شاعری علاوه بر سنت شعری به دلایلی خاص بوده است و در شعر عارف قزوینی نیز مشمول همین قاعده است که در مقاله پیش رو مهم‌ترین انگیزه‌های عارف قزوینی را از کاربرد این مؤلفه وامی‌کاویم.

مؤلفه عشق مهم‌ترین مؤلفه در حوزه ادب غنایی و زیربنا و شالوده ادبیات ماست. نظامی در منظومه خسرو و شیرین این مفهوم را به زیباترین شکل وصف می‌کند:

جهان عشق است و دیگر زرق‌سازی همه بازی است الا عشق بازی

(نظامی، ۱۳۸۹: ۳۲)

تولد عارف در خانواده‌ای بسته و سخت‌گیر و افتادنش در دام عشق و عاشقی از همان دوره نوجوانی و مجرد ماندنش تا آخر عمر بر گسترش مفهوم عشق در اندیشه‌اش می‌افزود. بیماری سخت و جانکاهی که در اواخر عمر دامنگیر عارف می‌شود نیز سبب می‌شود که دستاویزی جز عشق برای آرامش خیال پیدا نکند.

عشق و عاشقی عارف محدود به عشق‌های خصوصی و شخصی نیست و کم‌کم جنبه عمومی به خود می‌گیرد و جریانات سیاسی روز را نیز در قالب عشق، مطرح می‌سازد. «در شعرهای آغازینش، شاعر نوپا طرز بیان دیرینه را با تعبیر نوزاد سیاسی درهم می‌آمیزد و می‌کوشد تا عشق خصوصی خود را با عشق عمومی ترکیب کند. شعرهای او که با اشاراتی به ماجراهای شخصی‌اش آغاز می‌شود، در نیمه راه با جهش به سوی بیان آرزوها و نیازهای مردم معنی مضاعفی می‌گیرد.» (سپانلو، ۱۳۷۵: ۶) از منظر عارف تنها عشق پایدار است:

به غیر عشق نشان از جهان نخواهد ماند
خزان عمر من آمد، بهار عمر تو شد

بماند عشق و لیکن جهان نخواهد ماند
بهار عمر تو هم ای جوان نخواهد ماند

(عارف قزوینی، ۱۳۹۰: ۱۵۶)

۳- غلبه قالب شعری غزل

پس از سه مرثیه دینی که عارف در نوجوانی می‌گوید؛ اشعار عاشقانه سرلوحه دیوان او قرار گرفته‌اند. از مجموع ۲۲۹ عنوان شعر در دیوان عارف، ۱۳۶ عنوان در قالب غزل سروده شده است. غلبه قالب شعری غزل در دیوان عارف، خود می‌تواند وجود مؤلفه عشق را در دیوان او قوت بخشد. «عارف به اقتضای غزل از معشوق و روی و موی او و دیگر مناسبات معهود سخن می‌گوید.» (یوسفی، ۱۳۶۹: ۳۹۹) عناوین بسیاری از این غزلیات، خود عاشقانه بودن این غزل‌ها را تأیید می‌کند. عشق و عاشقی آنچنان طبع عارف را برمی‌انگیزد که غزل‌هایی با عناوینی همچون "شهرعشق"، "وادی عشق"، "خیال عشق"، "گدای عشق"، "سپاه عشق"، "مساوات عشق"، "بیماری عشق"، "کوی عشق"، "درد عشق" و... را می‌سراید. در کنار این عناوین، عناوینی همچون "راز دل"، "خم دو طره"، "قافله سالار دل"، "بلای هجر"، "نالۀ فراق"، "سفر بی‌خبر"، "اندیشه وصل"، "بوسه و جان"، "شکنج طره"، "گیسوی نگار"، "هاله زلف"، "عوض اشک" و... بیانگر اندیشه محوری عشق در دیوان عارف است. عارف می‌خواهد در راه عشق فانی شود و خود را قربانی کوی عشق می‌داند:

بعد از هزار مرتبه در راه مهر دوست
مردن، دوباره زنده شدن، باز زنده‌ایم

(عارف قزوینی، ۱۳۹۰: ۲۸۷)

او خود را بیمار کوی عشق می‌داند:

من و جان بردن از بیماری عشقت؟ محال است این
تو و از حال این بیمار پرسیدن؟ خیال است این

(همان: ۲۷۴)

عارف گاه مفاهیم عاشقانه را با مفاهیم سیاسی به زیباترین شکل درمی‌آمیزد و از تصاویر سپاهی برای بیان مفاهیم غنایی بهره می‌جوید:

اضطرابی به دل افتاد حریفان، بی‌شک
بهر یک تن، زچه صد فوج قشون می‌آید

آنکه صید دل ما کرد، کنون می‌آید
پی قتل صف مژگان ز چه آراسته‌ای

(همان: ۶۴)

عشق در شعر عارف همچون دیگر شعرای عصر مشروطه، عشقی زمینی و مادی است که به دنبال تجارب عشقی برای عاشق پدید آمده است. بی‌گمان برای وجود هر یک از مضامین در دیوان شعرا می‌توان انگیزه‌هایی متصور بود که عارف نیز از این مقوله مستثنی نیست. حال مهم‌ترین انگیزه‌های عارف از کاربرد مضمون عشق را وامی‌کاویم:

۴- عشق به وطن و سرزمین

به ثمر رسیدن جنبش مشروطه‌خواهی در سال ۱۲۸۴ ه.ش یکی از حوادث سیاسی بسیار مهم در تاریخ معاصر سرزمین ماست. «انقلاب مشروطیت ایران زمام حکومت را که بازپچه دست سلاطین قاجار و درباریان آنها بود به قوای ملت می‌سپرد.» (شمیم، ۱۳۷۳: ۳۶۴) جرقه‌های این جنبش از دوران کودکی عارف در حال شکل‌گیری بود و شور وطن‌خواهی را در او تقویت می‌کرد. ترور میرزا علی اصغر خان اتابک، عاقد قرارداد ۱۹۰۷ م، درست مصادف با روز عقد این قرارداد از بارزترین جلوه‌های بیگانه‌ستیزی عصر مشروطه بود. این قرارداد میان انگلیس و روسیه مبنی بر تقسیم ایران به مناطق نفوذ، داد مبارز آزادی‌خواهی همچون عارف را نیز برانگیخت. این قرارداد در کنار قرارداد ۱۹۱۹ م که ایران را به شکل کامل تحت‌الحمایه انگلیس می‌ساخت از جریانات سیاسی بسیار مهم در روزگار عارف بود. در سال ۱۲۸۷ محمدعلی شاه با واسطه لیاخوف روسی دست به کودتا زد و مجلس را به توپ بست. این جریانات به شکل غیرمستقیم، عشق به وطن‌خواهی را در عارف برمی‌انگیخت. همه پیمان‌ها در زندگی عارف با عشق به وطن رنگ و بوی واقعی پیدا می‌کرد. «با نگاهی به جزئیات زندگی عارف می‌توان دید که او در واقع به هیچ پیمانی، حتی اگر به سود خود او بوده وفادار نمانده است، جز عشق ناکام و بی چشم داشتش به مفاهیم وطن و آزادی.» (سپانلو، ۱۳۷۵: ۷)

عشق به وطن بهترین جلوه‌گاه عشق در دیوان عارف قزوینی است. «در طی صد سال اخیر، اگر یک نفر را بخواهیم نام ببریم که عنوان شاعر ملی به او بپردازد، آن عارف قزوینی است.» (اسلامی ندوشن، ۱۳۶۳: ۱۶۱) عارف این حقیقت را در دست نوشته‌هایی که از او برجای مانده است به زیبایی شرح می‌دهد: «من نیز از ایام کودکی تا هنگامی که عشق به وطن عزیز خود پیدا کردم، که هر عشقی جز این عشق، عشق نبود عاقبت ننگی بود، کمتر وقتی بوده است که بی‌عشق و محبت زیست کرده، بعد از عشق وطن هم اگر سرگرمی به جایی یا دل‌باختگی به هوایی داشته بهانه‌ام این بوده است:

مرا زعشق وطن دل به این خوش است که گر
به عشق هر که شوم کشته زاده وطن است»
(عارف قزوینی، ۱۳۹۰: ۳۸۴)

گسترش اندیشه‌های ملی‌گرایانه و وطن‌خواهانه موجب می‌شود که عارف به برخی از ولایات همچون آذربایجان که مهد پرورش دلاورمردانی همچون ستارخان و باقرخان است، نیز عشق بورزد:

چه آذرها به جان از عشق آذربایجان دارم
من این آتش خریدارش به جانم تا که جان دارم
(همان: ۲۰۳)

البته این عشق عارف به شهرهای گوناگون بیانگر تصویر کلی عشق اوست به وطن و می‌کوشد به این وسیله عشقش را به جای جای این مرزوبوم تسری دهد. دوری از وطن در ایام مهاجرت، طبع وطن‌خواهی عارف را تیزتر می‌ساخت. غزل "یاد وطن" را در استانبول و با مطلع زیر می‌سراید:

هر وقت ز آشیانه خود یاد می‌کنم
نفرین به خانواده صیاد می‌کنم
(همان: ۱۰۵)

عارف به نژاد ایرانی نیز عشق می‌ورزد. خطاب به "سلیمان نظیف" که از طرفداران پان‌ترکیسم است و مقاله‌ای هتاکانه علیه ایرانیان می‌نویسد، قصیده‌ای انتقادی می‌سراید و در آن از برتری نژاد ایرانی بر ترکان سخن می‌گوید:

نژاد ایران با ترک آنچنان ماند
که کس شبیه نماید حریر را به حصیر
(همان: ۱۰۱)

چون مناطق غربی کشور بیش از بقیه مناطق در معرض هجوم بیگانگان است، عارف عشق و احساسات وطنی خود را به این مناطق بیشتر نشان می‌دهد:

مولدم خاک پاک تبریز است
کاسمان قدر و قهرمان خیز است
(همان: ۱۴۲)

با نگاه به جزء جزء این سرزمین، عشق به وطن در عارف زنده می‌شود:

عارف از دیدن الوند و دماوند چرا
یاد از سطوت سیروس و فریدون نکند؟
(همان: ۱۶۳)

ایرانی پاک و خالص بودن عارف سبب می‌شود که به شخصیت‌های ایران باستان نیز فخر بورزد و ضمن انتقاد از بیگانگان، عشق خود را به آنان نیز ابراز کند:

دیار کاوه لگدکوب اجنبی بود آوخ
کجاست سام و چه شد گیو نیو و رستم ایران؟
(همان: ۱۲۱)

مزدک، کی قباد، جمشید، زردشت، گشتاسپ، اردشیر، شاپور، داریوش و... از دیگر شخصیت‌هایی هستند که در دیوان عارف به علت احساسات وطنی ستوده شده‌اند و اشعار او گاه رنگ و بوی حماسه به خود گرفته است. عارف نادرشاه و شاه عباس را که برای حفظ تمامیت ارضی کشور کوشیده‌اند، نیز می‌ستاید و عشق خود را به آنها ابراز می‌کند. در این میان قوام‌السلطنه از انتقادات نیشدار او بی‌نصیب نمی‌ماند:

بین تو نادر گیتی‌ستان و شاه عباس
به ندرت است خسی چون قوام ایرانی
(همان: ۲۲۳)

عارف در اواخر عمر غزل "نثار وطن" را در عشق به وطن و در انتقاد از رضاشاه با مطلع زیر می‌گوید:

شادم که چه خوش گشت نثار وطن من
آن بود و نبود من و این جان و تن من
(همان: ۲۲۷)

عارف در غزل "میهمان وطن" نیز خودش را چند روزی میهمان این سرزمین می‌داند:

به لب رسیده مرا جان، قسم به جان وطن
که چند روز نیم بیش میهمان وطن
(همان: ۲۵۹)

و در غزل "آتش عشق وطن" به خاطر ویرانی وطن آرزوی مرگ و نیستی می‌کند:

از چشمم بشد نور و ز تن تاب و توانم
ای مرگ بیا از غم هستی برهانم
(همان: ۱۹۲)

عارف در غزل "وطن دوستی بی‌چشمداشت" خالص‌ترین عشقش را به وطن ابراز می‌کند:

اندر وطن کسیکه ندارد وطن منم
آن کس که هیچ کس نشود مثل منم
(همان: ۱۶۸)

۵- تصنیف‌سازی و تجارب عشقی

عارف در نوجوانی موسیقی و آواز را نزد حاج سید صادق خرازی می‌آموزد و در زمینه آوازخوانی و تصنیف‌سازی گوی سبقت را از هم روزگاران خویش می‌رباید. «عارف چندان ادعای نوآوری و انقلاب ادبی ندارد و جز غزل قالب‌های دیگر را کمتر آموخته است؛ اما به هنرهای خود از قبیل موسیقی، آواز و خوشنویسی و شعر می‌بالد.» (امین‌پور، ۱۳۸۴: ۳۲۷) او در این زمان فقط چهارده سال دارد و این خود زمینه سرودن اشعار عاشقانه را در او از همان آغاز دوره شعر و شاعری تقویت می‌کند.

این تصنیف‌سازی و آواخوانی سبب گسترش اشعارش در میان عامه مردم نیز می‌شود. عارف «به دلیل کنسرت‌های موفق و استثنایی خویش، وسیله‌ای فراگیرتر برای نشر شعر خود در میان توده‌های مردم داشته است، به همین دلیل می‌توان با اطمینان گفت که شعر هیچ یک از معاصران او، به اندازه شعر او در میان توده‌های مردم شهری و روستایی نفوذ نداشته است.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۳۹۸) البته اشعار نسیم شمال و دامنه نفوذ آنها در قاطبه مردم، این اطمینان را نقض می‌کند. تصنیف‌سازی و افتادن عارف در دام عشق و عاشقی در نوجوانی سبب سرودن تصنیف‌های عاشقانه می‌شود. عارف در حالیکه هجده سال بیشتر ندارد، اولین تصنیفش را با مطلع زیر برای دختری ارمنی می‌سازد: دیدم صنمی سروقد و روی چو ماهی / الهی تو گواهی، خدایا تو پناهی / افکند به رخسار چو مه زلف سیاهی / الهی تو گواهی، خدایا تو پناهی... (عارف قزوینی، ۱۳۹۰: ۳۰۳) عارف هجده سال بیشتر ندارد که پدرش فوت می‌کند و پس از مرگ پدر، یک زندگی بی‌بند و بار را آغاز می‌کند. یک سال بعد عارف با اولین عشقش برخورد می‌کند؛ ولی خانواده دختر با این ازدواج مخالفت می‌کنند و عارف با عقد پنهانی خود با دختر خشم آنها را برمی‌انگیزد و بعد از فراز و فرود فراوان از او جدا می‌شود. با وجود عشق شدیدی که به معشوقه دارد، او را در غیبت طلاق می‌دهد و عازم تهران می‌شود. عارف غزل "بلای هجر" را که در اوایل دیوانش نقل شده است، خطاب به همین معشوقه می‌سراید. مطلع غزل چنین است:

بلای هجر تو تنها همان برای من است
چه جرم رفت که یک عمر این جزای من است
(همان: ۵۴)

عشق ناکامی که عارف را در آغازین روزهای جوانی در خود می‌کشد، او را به سرودن اشعاری عاشقانه در سال‌های بعد نیز وامی‌دارد. این حادثه در زندگی عارف موجب شد که او مجنون‌وار سر به کوه و بیابان بگذارد. غزل "سفر بی‌خبر" را با مطلع زیر و بلافاصله پس از غزل فوق می‌گوید:

بی‌خبر از سر کوی تو سفر خواهم کرد
همه آفاق پر از فتنه و شر خواهم کرد
(همان: ۵۵)

عارف پس از مدتی سکونت در قزوین به تهران رفت. «وقتی راهی تهران شد به واسطه صدای خوشی که داشت مورد توجه مظفرالدین شاه قرار گرفت و خواستند او را در سلک رجال دربار درآوردند که نپذیرفت.» (یاحقی، ۱۳۷۷: ۶۳) هرچند عارف به دربار راه نیافت ولی این توجه دربار به او، نزدیکی عارف را به دربار در پی داشت و زمینه آشنایی با دختران ناصرالدین شاه را برای او فراهم می‌ساخت. آشنایی عارف با دختر ناصرالدین شاه (تاج‌السلطنه) در یک مهمانی و ایجاد یک رابطه عاشقانه با او سبب سرودن غزل عاشقانه "شکنج طره" با مطلع زیر شد:

شکنج طره زلفت شکن شکن شده است
دلم شکنجه در آن زلف پرشکن شده است
(عارف قزوینی، ۱۳۹۰: ۶۱)

عارف تصنیف ششم خود را نیز با عنوان "تاج سر خسروان" و با مطلع زیر خطاب به تاج‌السلطنه می‌سازد: تو ای تاج، تاج سر خسروانی / شد از چشم مست تو بی پا جهانی / تو از حال مستمندان چه پرسی؟ / تو حال دل دردمندان چه دانی؟... (همان: ۳۰۹) آشنایی با قدرت‌السلطنه دختر دیگر ناصرالدین شاه عاملی دیگر برای سرودن اشعار عاشقانه عارف است. عارف تصنیف دهم خود را با عنوان "عشق و جنون" با مطلع زیر خطاب به او می‌سازد: نه قدرت که با وی نشینم / نه طاقت که جز وی ببینم / شده‌ست آفت عقل و دینم... (همان: ۳۱۸) از دیگر تجربه‌های عشقی عارف، آشنایی او با افتخارالسلطنه دختر ناصرالدین شاه است. عارف تصنیف چهارم خود را با عنوان "افتخار آفاق" و با محتوایی وطنی، با

مطلع زیر خطاب به او می‌سازد: افتخار همه آفاقی و منظور منی / شمع جمع همه عشاق به هر انجمنی / به سر زلف پریشان تو دل‌های پریش / همه خوکرده چو عارف به پریشان وطنی... (همان: ۳۰۶)

به علت مهاجرت عارف به شهرهای گوناگون به دنبال معشوقه‌هایش، عشق و در پی آن هجران که همواره جزء جدایی‌ناپذیر عشق است، در دیوان او نمود خاصی دارد:

مرا هجرت گُشَد آخر نهائی
خوش است آن مرگ، از این زندگانی
(همان: ۶۵)

عشق و عاشقی آنچنان طبع عارف را برمی‌انگیزد که حتی معشوقه‌های دوستان نزدیکش را نیز می‌ستاید و سعی می‌کند با این وسیله طبع عاشق‌گونه خویش را آرام سازد. محمدرفیع‌خان که دوست صمیمی عارف است معشوقه‌ای به نام "اختر سرداری" دارد. عارف غزل "مراد دل" را با مطلع زیر خطاب به او می‌سراید:

گر مراد دل خود حاصل از اختر نکنم
آسمان، ناکسم ار چرخ تو چنبر نکنم
(همان: ۸۰)

۶- عشق و محبت به دوستان و مردم

عارف دوستانی همچون خود دارد که دل و قلبشان به یاد وطن می‌تپد. این رابطه دوستی با آنان و حذف آنها توسط جریان سیاسی حاکم بر جامعه، طبع عاشقانه او را بیش از پیش تیز می‌کرد. یکی از این شخصیت‌ها، کلنل محمد تقی خان پسیان بود. عارف غزل "آتش عشق وطن" را در فراق کلنل و به سبب دوستی و محبتی که به او دارد می‌سراید:

عارف نکشد بار فراق کلنل را
زان است که من در پی آن دوست روانم
(همان: ۱۹۲)

عارف در تابستان ۱۲۸۸ به هنگام ورود فاتحین ملت به تهران، تصنیف دومش را به یاد مرحوم علی اکبرخان شیدا که تصنیف‌سازی با او آغاز می‌شود، می‌سراید: ای امان از فراق، امان / مردم از اشتیاق، امان / از که گیرم سراغت، امان... (همان: ۳۰۴)

عشق و محبت عارف قزوینی نسبت به برخی از شخصیت‌ها همچون «سرائی امیرالشعرا» گاه عامل سرودن اشعار عاشقانه است. عارف غزل "بوسه و جان" را با مطلع زیر و در فراق او می‌گوید:

دل ز کف، سر زلف تو را رها نکند
دل از کمند تو وارسنگی؟ خدا نکند
(همان: ۵۹)

عشق و محبت عارف نسبت به محمد رفیع‌خان نیز او را به سرودن اشعار عاشقانه وامی‌دارد. غزل "دست به دامان" را به جهت او و با مطلع زیر سروده است:

گر رسد دست من به دامانش
می‌زنم چاک تا گریبانش
(همان: ۷۵)

غزل "عهد با جانان" با مطلع:

من این جانی که دارم عهد با جانان خود کردم
که گر پایش نریزم، دشمنی با جان خود کردم
(همان: ۸۴)

و همچنین غزل "غم تن" را به علت عشق و دوستی با محمد رفیع‌خان سرود که به قول خود عارف «شعر خوب می‌فهمید و در مدت ده سال معاشرت با این جوان آنچه از طبع من تراوش می‌کرد اول به جهت او می‌خواندم». (همان: ۸۵) مطلع این غزل چنین است:

مرا که نیست غم تن چه قید پیراهن به تنگ جان من از زندگی، ز ننگ تن است

(همان)

خودکشی عبدالرحیم خان که از دوستان نزدیک عارف است، روح حساس عارف را بار دیگر می‌آزارد و تاب خودکشی او را ندارد و شدیداً بیمار می‌شود. این عامل نیز وسیلهٔ سرودن اشعار عاشقانهٔ عارف است. او غزل "جور" را به یاد او می‌سراید. در پایان این غزل، غم و اندوه خود را در فراق عبدالرحیم خان اینگونه به تصویر می‌کشد:

عارف چنان ز ماتم عبدالرحیم خان گشته است بستری، که دگر پا نمی‌شود

(همان: ۹۵)

در سال ۱۲۹۷ اعضای کمیتهٔ مجازات که از دوستان صمیمی عارف هستند، دستگیر، اعدام و تبعید می‌شوند. پس از شنیدن خبر به دار آویخته شدن حسین خان لله از اعضای کمیتهٔ مجازات که از دوستان نزدیک عارف است، غزل "آرزو" را با مطلع زیر در رثای او می‌سراید:

بیمار درد عشق و پرستارم آرزوست بهبود زآن دو نرگس بیمارم آرزوست

(همان: ۱۰۸)

خودکشی مرتضی‌خان بهشتی قزوینی که از دوستان عارف است نیز او را به سرودن غزلی عاشقانه با عنوان "مرگ دوست" و با مطلع زیر برمی‌انگیزد:

به مرگ دوست مرا میل زندگانی نیست ز عمر سیر شدم مرگ ناگهانی نیست

(همان: ۷۴)

عارف به حسن خان گرگانی نیز عشق می‌ورزد. او غزل "خیال عشق" را به خاطر عشق و دوستی به حسن خان گرگانی با مطلع زیر می‌گوید:

خیال عشق تو از سر به در نمی‌آید ز من علاج به جز ترک سر نمی‌آید

(همان: ۸۶)

روحیهٔ وحشیگری روس‌ها در تبریز و به دار زدن ثقه‌الاسلام که از دوستان عارف است نیز احساسات او را برمی‌انگیزد و غزلی با مطلع زیر خطاب به او می‌سراید:

پند ناصح به من از عشق بتان دشنام است عقل، در منطقهٔ عشق، خیالی خام است

(همان: ۱۸۱)

محبت نسبت به برخی از شخصیت‌ها همچون علی بیرنگ، عاملی دیگر برای سرودن اشعار عاشقانهٔ عارف است. او غزل "عشق علی" را با مطلع زیر خطاب به علی بیرنگ می‌گوید:

ز طفلی آنچه به من یاد داد استادم به غیر عشق برفت آنچه بود از یادم

(همان: ۱۷۷)

او غزل "همای سعادت" را نیز با مطلع زیر در فراق علی بیرنگ می‌گوید:

رمیده از من و یکباره گشت رام دگر حریف پنجهٔ من بود، گشت خام دگر

(همان: ۱۸۵)

حیدرخان عمواغلی از دیگر دوستان صمیمی عارف است که در لحظات بیماری همدم اوست. عارف تصنیف نهم خود را با مطلع زیر به او و به یاد شهدای راه آزادی در آذربایجان و گیلان، تقدیم می‌کند:

هنگام می و فصل گل و گشت چمن شد/ دربار بهاری تهی از زاغ و زغن شد/ از ابر کرم خطه ری رشگ ختن شد/ دلتنگ چو من مرغ قفس بهر وطن شد....(همان: ۳۱۶)

عارف عامه مردم را همواره پیش چشم می‌داشت. در بسیاری از مواقع عشق خود را به قصد همدردی با مصیبت زدگان حوادث گوناگون ابراز می‌کند. غزل "شهر عشق" را با محتوایی عاشقانه و با مطلع زیر به حریق زدگان بازار تقدیم می‌کند: چه هرج و مرج دیاری است شهر عشق عارف در آن دیار و در آن شهر شهریار افتاد (همان: ۶۹)

۷- استقبال از اشعار عاشقانه دیگر شعرا

عشق و عاشقی از رایج‌ترین و پرکاربردترین مفاهیم شعری از آغاز شعر فارسی تاکنون بوده است؛ آنگونه که سنت شعری نسل‌های بعد شده است. همه شعرا به نوعی از آثار ادبی پیش از خود متأثر بوده‌اند و در صورت بلندی مقام و پایگاه شاعری‌شان برآیندگان نیز تأثیرگذار هستند. عارف نیز از این جریان مستثنی نبوده است. رنگ و بوی غزلیات عاشقانه حافظ بیش از همه شعرا، در دیوان عارف طنین‌انداز است. او در غزل "مساوات عشق" با مطلع:

در عشق بدان فرق شهنشاه و گدا نیست
کس نیست که درکوی بتان بی سروپا نیست
(همان: ۱۳۸)

به استقبال غزل مشهور حافظ، با مطلع زیر می‌رود:
کس نیست که افتاده آن زلف دوتا نیست
در رهگذر کیست که دامی ز بلا نیست
(حافظ، ۱۳۷۵: ۶۹)

برخی از ابیات و مصراع‌های حافظ عیناً در دیوان عارف دیده می‌شود:
با خط سرخ بر رخ هر یک نوشته‌اند
هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد به یار
(عارف قزوینی، ۱۳۹۰: ۴۸)

عارف با دستکاری اندک برخی از ابیات حافظ، این بیت‌ها را به شیوه عامیانه روزگار خود درآورده است:
تخم چشم من آشیانه توست
هین بفرما که خانه، خانه توست
(همان: ۱۶۲)

البته این تأثیرپذیری عارف از مفاهیم قدما، تنها به بیت‌ها منحصر نبوده است و بسیاری از مفردات و ترکیبات گذشتگان را به جهت بیان مفاهیم عاشقانه به کار می‌گیرد. واژگانی از قبیل: خرقه، خرابات، محتسب، واعظ، شیخ، زاهد، ساقی، میخانه، خانقاه و... از پرکاربردترین واژگان دیوان عارف هستند که از واژگان محوری حافظ نیز محسوب می‌شوند. بخشی دیگر از تأثیرپذیری عارف از حافظ، به عنوان نمونه اتم و اکمل غزل عاشقانه - عارفانه، در حوزه ترکیبات است. ترکیباتی همچون: خرقه زهد، پیر می‌فروش، سلسله زلف بتان، خرقه سالوس، نرگس شهلا و... در دیوان عارف به چشم می‌خورد. البته این تقلیدات تنها منحصر به غزلیات حافظ نیست. عارف در ذیل غزلی با عنوان "عوض اشک" و با مطلع:

عوض اشک ز نوک مژه خون می‌آید
با خبر باش، دل از دیده برون می‌آید
(همان: ۶۴)

می‌نویسد: «در هزار و سیصد و بیست و چهار قمری در استقبال غزل دهقان سامانی، که مطلع غزلش این بود:
یار با سلسله غالیه گون می‌آید
ای حذر سلسله جنبان جنون می‌آید
ساخته شده» (همان) شایان ذکر است که این غزل جز در اصل دیوان عارف قزوینی در منبعی دیگر یافت نشده است. و در ذیل غزلی با عنوان "خوش آن زمان" با مطلع:

خوش آن زمان که دلم پایبند یاری بود به کوی باده فروشانم اعتباری بود

(همان: ۱۱۸)

می‌نویسد: «در هزار و سیصد و سی و هفت، وقتی که از استانبول مهاجرت کرده، به استقبال غزل ملک‌الشعرا که مضمون مطلع را او از عرب گرفته است:

میان ابرو و چشم تو گیر و داری بود من این میانه شدم کشته، این چه کاری بود

این غزل را ساخته.» (همان: ۱۱۹)

چون عارف تجربه عشقی قوی دارد طبع او برای سرودن اشعار عاشقانه همواره آماده است. او در ذیل غزلی با مطلع:

چه گویمت که چه از دست یار می‌گذرد به من هرآنچه که از روزگار می‌گذرد

(همان: ۱۳۶)

می‌نویسد: «بعد از رسیدن دست خط نظام همایون، مرا نیز چون در اصفهان دلی به گرو بود، این غزل را ساخته به جهت ایشان فرستادم.» (همان: ۱۳۷) مطلع غزل نظام همایون اینچنین است:

چه پرسیم که چه سان روزگار می‌گذرد مرا که عمر به هجران یار می‌گذرد

(همان)

عارف غزلی دارد با مطلع:

ای بارگاه حسن تو محمود ایاز کن وی خسروان به پیش ایازت نیاز کن

(همان: ۱۲۷)

و به دنبال آن غزلی دیگر با مطلع:

ای خانه تو در به رخ ج.... باز کن از در برون شده همه را ج... باز کن

(همان: ۱۲۸)

که در پایان آن با خط خود می‌نویسد: «یاری بود که مرا وادار به استقبال غزل حضرت اشرف کرد.» مطلع آن غزل چنین است:

ای بر قبیلۀ دل و دین ترک‌تاز کن دست جفا به خرمن دل ها دراز کن

(همان: ۱۲۹)

عارف غزلی دارد با عنوان "استقبال از غزل دوخا محمد" با مطلع:

ابرویش تا رقم قتل من امضا می‌کرد مژه این حکم برون نامده اجرا می‌کرد

(همان: ۲۱۳)

غزل دوخا محمد در ذیل غزل عارف و در دیوان او آمده است که مطلع آن چنین است:

دوش از زلف سیاه یار گره وامی‌کرد رنگ انگشت خود از خون دل ما می‌کرد

(همان)

عارف غزلی دیگر دارد با عنوان "در استقبال غزل شهریار" با مطلع:

زان سبو دوش که در میکده ساقی بر دوش داشت، جامی زدم، امشب خوشم از نشئه دوش

(همان: ۲۵۰)

در ذیل این غزل عارف می‌نویسد: «ده یازده روز پیش غزلی در نامه ناهید به امضای شهریار خواندم که هم حسن مطلع داشت و هم به قدری خوب ساخته شده که از خواندن آن کیف کردم. مطلع غزل این بود:

دوش آن زلف سیه ریخته دیدم بردوش
خاطر آشفته‌ام امشب زپیشانی دوش»
(همان: ۲۵۱)

و این غزل را به استقبال از غزل شهریار می‌سراید.

۸- زندگی پرتب و تاب

مسائل و مشکلات زندگی همواره شعر شاعر را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. برخی از این مشکلات به امور بیرونی و برخی به جریانات زندگی شخصی شاعر مرتبط است. «تجربه‌های خصوصی شاعر در طول زندگی در بحث از آفرینش شعری دارای اهمیت بسیار است.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۲۰۳) عارف خود می‌گوید: «یاد ندارم تاکنون اسم پدرم را به خیر و خوبی برده یا اینکه برای او طلب آمرزش کرده باشم و تمام بدبختی‌های خود را در دوره زندگانی از او می‌دانم.» (عارف قزوینی، ۱۳۹۰: ۳۷۷) این مسائل سرخوردگی عارف و به دنبال آن روی آوردن به عشق و عاشقی را در سال‌های بعد به دنبال دارد. دوران واقعی شاعری عارف پس از مرگ پدر آغاز می‌شود. حتی در مرثیه‌هایی که عارف پیش از فوت پدر با آنها در عرصه شعر و شاعری ظهور می‌کند نیز بارقه‌هایی از عشق و عاشقی به چشم می‌خورد. او در این مرثیه‌ها با تأثیرپذیری از حافظ به زیبایی دوام عشق را مطرح می‌کند:

با خط سرخ بر رخ هر یک نوشته‌اند
هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد به یار
(همان: ۴۸)

عارف شاعری گوشه‌گیر و منزوی بود. او برخلاف اکثر شاعران عصر مشروطه همچون فرخی و عشقی، روحیه مبارزه چندان نداشت و در خلوت خود به سر می‌برد. این روحیه در جای‌جای دیوانش مشهود است. گوشه‌گیری عارف پس از شکست جنبش‌های وطن‌خواهانه و به دنبال آن بیماری که در اواخر عمر دامانش را می‌گیرد شدت می‌یابد و به عشق و عاشقی متمایل می‌شود. تنهایی عارف و شکست‌های عشقی در زندگی موجب می‌شود که به دو توله سگش یعنی مینو و مینا عشق بورزد. او به این وسیله شکایات عشقی خود را مطرح می‌کند:

در وزن مهر مینو و مینا دلم تو را
ای یار، پارسنگ ترازو نمی‌کند
(همان: ۱۸۹)

روح عارف آنچنان آزردده است که تنها عشقی را که دارای ارزش می‌داند، عشق به همین سگان است:
از عشق سگ، ملالت عارف مکن که گفت
جز این به هرچه دست زدم جز ضرر نداشت
(همان: ۲۵۲)

این عشق به سگان عامل سرودن اشعار شکوه‌آمیز اوست. عارف معتقد است آنچه اسباب سرافرازی او را در پی داشته است، سگ‌بازی او بوده است:

هیچ کار نشد اسباب سرافرازی من
آبرومندتر است از همه سگ‌بازی من
(همان: ۲۸۷)

انتقاد عارف از خاندان قاجار در غزلی با عنوان "سپاه عشق" موجب خشم ایرج میرزا شد و سرودن عارف‌نامه را در پی داشت. عارف در این غزل آشکارا از خاندان قاجار انتقاد می‌کند:

چه کرد عشق تو؟ عاجز ز گفتنم آن کرد
به من که دوره شوم قجر به ایران کرد
(همان: ۱۲۵)

عارف‌نامهٔ ایرج بیش از هرچیز بر روحیهٔ عارف تأثیرگذار بود و او را به سکوت وامی‌داشت و زمینه‌ساز سرودن اشعار عاشقانه بود. «عارف که در دشنام‌گویی، کاینات را بازیچهٔ هجو و هزل خود کرده بود در برابر عارف‌نامه غیر از سکوت هیچ کاری نمی‌توانست بکند.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۳۹۹) مجموع این جریانات در زندگی شخصی عارف او را بیش از پیش منزوی می‌ساخت و در اواخر عمر عشق و عاشقی را در طبع او تیزتر می‌کرد. او غزل "کوی یار" را با مطلع زیر در اواخر عمر و در قلعهٔ کاظم خان سلطان همدان سرود:

بهرتر ز کوی یار، دل اندر نظر نداشت
یا چون من فلک زده جای دگر نداشت
(عارف‌قزوینی، ۱۳۹۰: ۲۵۱)

مهاجرت اجباری عارف در اواخر عمر به همدان و سکونت در قلعهٔ سلطان همدان، عشق و عاشقی را در طبع او بیدار می‌سازد. عارف در غزل "دودمان دل" به زیبایی این عشق را به تصویر می‌کشد:

یار ار نشان عارف بی‌نام از تو خواست
برگو به آن نشان که گرفتی نشان دل
(همان: ۲۲۳)

این تبعید اجباری در پایان عمر، عارف را به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد. دو غزل "تیر دعا" با مطلع:
شهید عشق تو کارش به دست و پا نرسد
به داد آنکه تو راندی ز خود، خدا نرسد
(همان: ۲۵۷)

و غزل "رشک آفتاب" با مطلع:
دیشب به یاد روی تو ای رشک آفتاب
شستم ز سیل اشک من از دیده نقش خواب
(همان: ۲۵۸)

را نیز در همین دوران می‌گوید.

یأس و ناامیدی در اواخر عمر بر عارف چیره می‌شود. «ده سال آخر عمر او با نومیدی و بدبینی نسبت به همه کس و همه چیز گذشته است. اگر هم شعری گفته است ظاهراً از میان برده و راضی به نشر آن نبوده است.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۴۰۱) همانگونه که ذکر شد این یأس بر روی آوری عارف بر مضامین عشقی می‌افزود. پیری و بیماری همواره زمینه‌ساز سرایش اشعار شکوه‌آمیز و به دنبال آن روی آوردن به عشق و عاشقی و دل خوش کردن در این لحظات است. عارف نیز «در پایان عمر به زندگی گیاهی مشغول می‌شود.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۳: ۴۷) و این خود زمینهٔ سرودن اشعار عاشقانه می‌شود. در تنهایی، طبیعت و اجزای آن نقش دیگری غایب را برای آدمی بازی می‌کنند. عشق به حیوانات و گیاهان برای عارف قزوینی دیگری است که در اشعارش مشهود است. آنگونه که عارف به سگان عشق می‌ورزید. غزل‌هایی با عناوینی همچون "غم دوست"، "نازم آن دست" و "بد نمی‌شد" که آخرین غزل‌های دیوان عارف است، بیانگر غلبهٔ مفهوم عشق بر عارف در اواخر عمر است.

۹- فشارهای سیاسی

فشارهای سیاسی بر عارف نیز عاملی دیگر برای سرودن اشعار عاشقانه است. این فشارها که محصول استبداد رضاخان بود، بسیاری از شعرا را به جریان‌های جانبی سوق می‌داد و نقش این جریان‌ها را در زندگی آنها پررنگ‌تر می‌ساخت. گویی عشق و عاشقی در این دوران سوپاپ تخلیه‌ای بود که برخی از شعرا آن را برگزیده بودند تا بخش از سرخوردگی خود را تسکین بخشند. «هنگامی که عشق به عنوان یکی از نیازهای عاطفی وجود نداشته باشد، جای آن با پدیده‌های دیگری باید پر

شود.» (نامور مطلق: ۱۳۹۸، ۵۹۴) بخشی از غزل‌های عاشقانه عارف نیز به جهت بیان همین مفاهیم سیاسی سروده شده‌اند و به این وسیله جاودانه شده‌اند. «غزل‌های سیاسی او نیز با اینکه زبانی سست دارد، خواندنی و دلکش است.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۸: ۸۰) آنگونه که سرآمد غزل‌سرایان پارسی یعنی حافظ نیز بخشی از شهرتش را مدیون غزل‌های سیاسی است. عارف نیز که از حافظ فراوان متأثر بوده است به این شیوه دست یازیده است:

دیشب خرابی می‌ام از حصر و حد گذشت
این سیل کوه سازِ خم آمد ز سد گذشت...
عمری که در نتیجه‌اش عمرم تمام شد
عارف هزار شکر، گذشت ارچه بد گذشت
(عارف قزوینی، ۱۳۹۰: ۱۲۲)

او در غزل "دزد انتخاب مکن" ضمن بیان مفهوم عشق، به انتقاد سیاسی نیز می‌پردازد:
به هوش باش که تا چشم فتنه بیدار است
تو تا سپیده دم ای دیده، فکر خواب مکن
نقاب زلف چو ابر سیه به روی مگیر
ز من نهان رخ چون قرص آفتاب مکن
(همان: ۱۹۰)

عارف در تصنیف نهم خود با عنوان "نالۀ فراق" ضمن بیان مفهوم عشق به بیان مفاهیم سیاسی می‌پردازد: خیل عشاق جمع مشتاق چرا ندارید/ شوری و شوقی و اشتیاقی؟/ منزل یار جای اغیار شد برآرید/ نالۀ الفراق الفراق الفراقی (همان: ۳۳۹)

عارف گاه مفاهیم عاشقانه را همچون ابزاری به جهت طرح انتقادهای سیاسی به کار می‌گیرد. بسیاری از ترکیبات عارف نیز از این دست است. در غزل "جمهوری عشق - سلطنت حسن" این حقیقت را بیان می‌کند:
سلطنت حسن را دوام و بقایی
نیست، مباش ای پسر مخالف جمهور
(همان: ۱۱۰)

او در غزل "هیأت کابینه - تکیه دولت" نیز بر این نکته تأکید می‌کند:
نشسته بودم دوش از درم درآمد یار
شکن به زلف و گره برجبین، عرق به عذار
تورا چه کار به مشروطه یا به استبداد؟
تو واگذار کن این کارها به صاحب کار
(همان: ۱۱۲)

عارف در بسیاری از مواقع از عشق و عاشقی به جهت انتقاد از نظام حاکم بهره می‌جوید. در غزل "سپاه عشق" به انتقاد از حکومت قاجاریه که ایرج میرزا نیز از نسل آنان است، می‌پردازد و همین انتقادهای باعث می‌شود، ایرج میرزا عارف‌نامه را بسراید:
چه کرد عشق تو؟ عاجز ز گفتنم، آن کرد
به من که دوره شوم قجر به ایران کرد
(همان: ۱۲۵)

۱۰- نتیجه

دوره پر تب و تاب عصر مشروطه بر همه ابعاد زندگی مردم تأثیرگذار بود. شاعران این عصر که خود از میان همین مردم برخاسته بودند، بسیاری از این جریان‌های سیاسی را در اشعار خویش منعکس ساختند. در این میان عارف قزوینی به علت گسترش اندیشه‌های وطن‌خواهانه و عشق به وطن و سرزمین به شاعر ملی مشهور گردید؛ اما این ویژگی در اشعار او سبب نگردیده که عشق او تنها به وطن و سرزمین محدود و منحصر شود. بررسی به عمل آمده حاکی از این است که بیش از یک سوم از عناوین اشعارش مستقیماً به مؤلفه عشق اختصاص دارد و در دیگر عناوین و اشعار او، این ویژگی به شکل غیرمستقیم حضور دارد به طوری که از ۲۲۹ عنوان شعری که در دیوان عارف قزوینی در قالب‌های گوناگون غزل، قصیده، مثنوی، تصنیف، دو بیتی و رباعی سروده شده است، حدوداً ۱۰۶ مورد (۴۶٪) مستقیم یا غیرمستقیم دربردارنده مؤلفه عشق است. بدون

منابع

۱. اسلامی ندوشن، محمدعلی، ۱۳۶۳، **روزها**، چاپ اول، تهران: انتشارات امیر کبیر.
۲. امین پور، قیصر، ۱۳۸۴، **سنت و نوآوری در شعر معاصر**، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۳. بهار، محمدتقی، ۱۳۸۷، **دیوان اشعار**، چاپ اول، تهران: انتشارات نگاه.
۴. پورنامداریان، تقی، ۱۳۸۴، **در سایه آفتاب (شعر فارسی و ساخت شکنی در شعر مولوی)**، چاپ دوم، تهران: انتشارات سخن.
۵. حافظ شیرازی، خواجه شمس الدین محمد، ۱۳۷۵، **دیوان**، با تصحیح بهاء الدین خرمشاهی، چاپ دوم، تهران: انتشارات نیلوفر.
۶. زرقانی، سیدمهدی، ۱۳۸۴، **چشم انداز شعر معاصر ایران**، چاپ دوم، تهران: نشر ثالث.
۷. سپانلو، محمدعلی، ۱۳۷۵، **شهر شعر عارف**، چاپ اول، تهران: نشر علم.
۸. شفیعی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۵۲، **انواع ادبی و شعر فارسی**، مجله خرد و کوشش، شماره ۱۱ و ۱۲، صص ۹۶-۱۱۹.
۹. شفیعی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۷۸، **ادبیات فارسی از عصر جامی تا روزگار ما**، ترجمه حجت الله اصیل، چاپ اول، تهران: نشر نی.
۱۰. شفیعی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۸۰، **صور خیال در شعر فارسی**، چاپ هشتم، تهران: نشر آگه.
۱۱. شفیعی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۹۰، **با چراغ و آینه**، چاپ دوم، تهران: انتشارات سخن.
۱۲. شفیعی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۹۳، **ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت**، چاپ هشتم، تهران: انتشارات سخن.
۱۳. شمیسا، سیروس، ۱۳۸۳، **انواع ادبی**، چاپ دهم، تهران: انتشارات فردوس.
۱۴. شمیم، علی اصغر، ۱۳۷۸، **ایران در دوره سلطنت قاجار**، چاپ هشتم، تهران: انتشارات مدبر.
۱۵. شهریار، سید محمد حسین، ۱۳۴۲، **دیوان غزلیات، قطعات، رباعیات**، تهران: کتاب فروشی خیام.
۱۶. عارف قزوینی، ابوالقاسم، ۱۳۹۰، **دیوان**، تدوین محمدعلی سپانلو، مهدی اخوت، چاپ سوم، تهران: انتشارات نگاه.
۱۷. مؤتمن، زین العابدین، ۱۳۷۱، **تحول شعر فارسی**، چاپ چهارم، تهران: کتابخانه طهوری.
۱۸. مختاری، محمد، ۱۳۷۸، **هفتاد سال عاشقانه**، چاپ اول، تهران: انتشارات تیرازه.
۱۹. مشتاق مهر، رحمان و بافکر سردار، ۱۳۹۵، **شاخصه‌های محتوایی و صوری ادبیات غنایی**، پژوهشنامه ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان، صص ۲۰۲-۱۸۳.
۲۰. نامورمطلق، بهمن، ۱۳۹۸، **اسطوره‌کاوی عشق در فرهنگ ایرانی**، چاپ اول، تهران: انتشارات سخن.
۲۱. نظامی، الیاس بن یوسف، ۱۳۸۹، **کلیات نظامی**، تصحیح و شرح وحید دستگردی، چاپ دوم، تهران: انتشارات طلایه.
۲۲. وثوق، حسن، (میرزا حسن وثوق الدوله)، بی‌تا، **آثار وثوق (نمونه‌هایی از نظم و نثر وثوق الدوله)**.
۲۳. یاحقی، محمدجعفر، ۱۳۷۷، **چون سبوی تشنه**، چاپ پنجم، تهران: انتشارات جامی.
۲۴. یوسفی، غلام حسین، ۱۳۶۹، **چشمه روشن**، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی.